
T. Pataki László

VÍZTÖRTÉNET

*„Zavaros az Ipoly vize.
keves a bal benne...”
(palóc népdal)*

Régi tapasztaláson megálló igazság, hogy amibe az ember belenyúl, mert hajtja a nagy átalakító szenvedélye, mivel éppen akkor a természet-táj nem papíroz kellően – hasznost hozhat ugyan, ami azonban holtbiztosan más-hol, másban, másként a nyereségnél nagyobb kárt okoz. Így van alighanem az Ipolyval is. Ráció, ami csak nagyon rövid időre bizonyította, amit vártak tőle. Szabályozás, amiből több lehet a kár, mint a haszon. Megváltozott minden. Egy-két tíz év lepergett és már sajnálhatjuk is a „régit”. Embert, tájat, vizet, állatot.

A Nógrád megyei palócvidék egyetlen jelentősebb folyóvize a határként északról-északkeletről kissé délnek, majd hirtelen nyugatnak forduló és a Dunába futó Ipoly. Trianonban olyasmit feltételeztek róla, hogy hajózható – ezért alkalmas a diktátum szempontjainak érvényre juttatására. A másik a *Zagyva* lenne, ami bár itt ered Zagyvafőnél, Zagyvarónánál, Mátyás király egyik kedvelt vadászterületén, a Medves-fennsík alján (határvidék az is), ám ezen, az országban legkisebb Nógrád megyén, s annak is a déli szélén végigcsörgő vizecske, nem nevezhető folyónak.

Az eredet-hely elnevezése, változtatása is történelem.

Mondták régebbi munkák: az Ipoly a Szepes-Gömöri Érchegység délnyugati részén, a Vepor hegység sziklájánál indul, ami ma így igaz: folyónk a Szlovák Érchegység granodioritos területéről érkezik tájunkra. Az, hogy a mai Nógrád északi szélén szinte horizontálisan haladva, keletről nyugatnak tartva Letkés közelében, Szobnál befut a Dunába – szó szerint érthető. Az egyik leggyorsabb vizünk egészen odáig, amíg útvonalában északról délnek, majd nyugatnak tartva megtörik, sőt azon túl is, már a mi tájainkon tovább délnek fordulva, az igazi gyorsjárású folyók közé sorolódik. A forrásvidéken kilométerenként 23 méter a víz esése, és bár ez jelentősen lelassul, még a beáramlásnál is az átlagost meghaladja a Börzsöny-alján. Vulkáni eredetű

középhegyvidéki, ezer(!) méter magasságú „felsőbb sziklakörökből” eredtethető származása folytán a középszakasza is 250–270 méteren találjuk még a tengerszint felett. Maga a folyó alig haladja meg teljes hosszával a 250 kilométert. Vízyűjtőterületének egyharmada jut csak hazai földre: nem egészen 1520 négyzetkilométer. A közös határfolyó szakasza alig valamivel több, mint száz kilométer. Széles körben (úgyszólván) ismeretlen adatok ezek. Nem versengenek a bős–marosi politikai csinnadratta felhangolt cin-tányérzenéjével. Az itt élőknek valók egészen.

Évtizedekig tartó, máig érvényes államközi szerződéssel szentesített szlovák–magyar vízügyi szabályozással az Ipoly léniavízzé, jellegtelen, csatornaszerű valamivé változott. Partjára nem érdemes kiülni, nem látni ott semmit, csak a rohanó vizet, ami egyébiránt is, jóval léniavízzé alakítása előtt valójában elvesztette embert megtartó, rét-legelő füvet hizlaló, állatot nevelő, halat őrző szerepét. A palócnyelv így emlegette jó száz évvel ezelőtt: *Ipaó, Ipajaó, azaz Ipó Apó.*

Az apó bizony olyan öreg ember, aki mindannyiunk őse lehet(ne). Nem apa, nem papa-nagypapa, nem dédi – Apó, Ipaó. Elsőként az ember élete változott meg teljes körűen körülötte, majd maga a víz került ugyanerre a sorsra könnyörtelen kifizetésével, kényszerű kordába szorultával. Iszonyú étvágygal esett neki az emberi elme és a gyakorlat az ősi Ipoly teljes hosszúságú kiirtásának. Megveszekedett dühvel vágott át minden kis és nagyobacska kanyart és öntötte, ömlesztette, passzította a betont, ahova csak lehetett. *Minek ez a kanyargós istennyila apaóvíz ide?* Halász nincs, minek a hal? Az ásott nagygazdasági és téesz halastavak megtermelik, amit kell. A híres tájjellegű állattartás nincs, vagy alapvetően megváltozott a közös nagy földekkkel, új fajtákkal, alommal, táppal. Minek ide most már bármi, amit ez a víztáplálta, kiöntéses jó föld adott és továbbra is adhatna? Nem lenne korszerű. Az áradások is csak a bajnak vannak. Hiszen, amikor már régen nincs az Ipoly menti ártéri paraszt-gazdálkodás, értelmét veszítette a ludányi, szakali kiöntéses rétek menetrendszerű kiaknázása a szarvasmarhatartással – akkor megáll az ilyen vélemény is.

Nekünk mégis, éppen itt, a Nyitra folyó menti martosi gazdák juthatnak eszünkbe. Amikor a sok áradás miatt érsekük, Rudnay főpap felajánlotta nekik a falu átköltöztetését, köszönték alázattal és nem kértek belőle. Az áradással mindig is együtt éltek, a sok hirtelen víz a sok hal révén igazi hasznot hozott nekik. Maradt Martos falu, ahol volt, ahol most is található.

Az Ipoly mentén az utolsó percekben állt meg az igen nagykedvű vízrendezők mindent letaroló szképere, de inkább (szerencsére!) egy időre talán kifogy-

tak a pénzből. Akkor az ősoreg víz utolsó kis kanyarjait látva felcsillant a remény, maradhat talán néhány bokornyai ősi vízszakasza a palócok folyójának. Jó hat éve aztán felébredt a felelősségérzet is, és amikor már-már alig volt mit megmenteni a kollektív örülettől, a régi vízszakaszból – unióba tömörült az „öregvizet” mentők kisdud tábora. Az ősi vízmaradék, a tájkultúra és a teljes környezet védelmére.

S hogy most mit csinál a léniavíz, a megfiatalított Ipoly? Többnyire betontáblák közt szaladoz a Dunáig. Nem csinál az semmit, nem okoz bajt, áradást. Partjai mentén jó ideje az ember sem akar már tőle semmit. Teljes az összhang a megváltozott ember és a megváltozott „műfolyó” között. S még így, a pazarló évtizedek után is maradt partjai, öntéses részei, őslápot tápláló szakaszai mentén elég flóra és fauna. Őrizni, felmérni, kutatni, menteni való. Mennyi lehetett?

Herman Ottó, a nem túl távoli Miskolchoz kötődő polihisztor, a századelőn leírta: 17(!) féle halat olvasott meg az Ipolyt kutatva. A mai népszerű szakirodalom (*Ipoly Füzetek* 1. sz.) „halakban elég(?) gazdagnak” nevezi a vízgyűjtő területet, a beömlő patakokat is beszámítva. Márnát és bucót említ még, ami idevághat, magam ismerek egy elég gyakorit: a hengeres testű paducot, de hogy 17 féle lenne ma már?! A szép és jó kis füzet felsorolja az Ipoly menti községeket, az egyik leghíresebbet, az évszázadokon át ártéri gazdálkodáson élő – Ludányhalászit meg sem említi.

De a legelső most mégis maga a víz! Akármilyen csatornaszerű és töltések között szürkén szaladó. Most kell védeni igazán. Folyóink túlnyomó, majd százszázalékos többsége a határainkon kívülről, idegenként érkezik hozzánk. Felszíni vizeink minőségét egymagunk semmiképpen nem védhetjük. További együttműködés következik az Ipoly ügyében a szlovák szomszédal, és akkor milyen legyen az Ipoly-szabályozás későbbi menete, amire az Ipoly Unió ma már árgus szemmel figyel, ez a kérdés itten. A felszín alatti vizek is az országban mindössze néhány Balatonra elég vízmenynységet tesznek ki – ez pedig nem jelenthet mást, mint az eljövendő valószínű víz-stratégiát ma még elrejtő, ám ugyanazt a drámai stratégiát hozzáértőknek már most előrevetítő jövőt. Alig maradt valami, amit továbbrontathatunk a felszínen és a föld alatt. Az emberrel mi lesz? A régi lassanként kikopik a tájból, de előtte elvesztette önmagát, foglalatosságát, aztán a vizet, a tájat. A túlélés önmegtartó törvénye szerint a legvégére hagyja az életet. Az Ipoly-mentéből rétnak, legelőnek, kaszálónak, káposztásnak, itt mindennek – embernek, állatnak, hálnak, más gerincesnek, gerinctelennek és flórának ugyanaz lett a sorsa. Jött helyette valami más, a mai tájatlantított tájba pontosan illeszkedő.

A „Víz Napján” a ludányi ártéri gazda, Miricz Mihály hangját hallgatom magnófelvételtől. A víz, a föld, az ember és az ártéri állattartás történetét mondja megfontoltan, úgy ahogy élt, dolgozott, ahogy az Ipoly menti híres tájjellegű, svájccival kevert szarvasmarha fajtát tartotta, tehenét fejte, jól fizető bikaborját nevelte. Ahogy itt mindenki más is. Az Ipolyról csak mint régi vízről beszél. Olyan valamiről, ami maga volt az élet. A mára muzeális értékű egyórás szövegbe bele-beeszel – előzetes biztatásomra – a kis unoka, a betyáros ízelet nevében megőrző Pusztá Gergő. „Pest is Ludányhalászi, az is Magyarország...” – mondja egy helyen. A másik unokát, Beát, protokollra tanítom a tarjáni nyelviskolán. Tájba illünk. Miricz Mihály nincs már közöttünk. Feljebb ment még annál is, mint amilyen magasan ered az Ipó.

Éppen a Miricz, és mind a többi ludányi familiát, velük az ártéri gazdálkodást évszázadokig megtartó ludányhalászi kiinduló-pontnak véve és kissé visszafelé haladva a víz folyásával szemben – ma erre felé egyedül a kissé fentebbi Nógrádszakálnál, Rárósnál találjuk a „rendezetlen” ősi szakasz aprócska maradék részletét. Vagyis, ha az ártéri gazdálkodás emlékért Ludányban és az ősvízet együtt akarjuk szemlélni – mindkét helyre el kell jutnunk. Közöttük a távolság néhány kilométer. Az egyikben az ezredévek óta ugyanott kanyargó medret, s benne a vizet, partjain az ágait a víz fölött szélesedőben is örökké hintáztató halványzöld füzeket látjuk, a másikon talán még régi gazdákkal is beszélhetünk az Ipoly menti szarvasmarha tájfajtáról, a rét-legelő gazdálkodásról.

Más a helyzet és éppen ott, Szakálnál (a palóc *a*-val mondja a Szakált), ahol ősi medrében kis szakaszon még kanyarog és a horgászoknak nyújt paradicsomi körülményeket az öregvíz. Nógrádszakál ugyanúgy Árpád-kori település, mint erre felé valamennyi falu a határfolyó két partján. Róla mégis tudható, hogy nem az eredeti helyén székel évszázadok óta. Nem a törökvesz utáni újratelepítés miatt. Itt a Nyitra melléki martosi gazdák döntésével ellentétes megoldást kényszerített ki a szeszélyes víz – a gyakori áradások miatt a falu végül odább költözött. Eredeti helye a folyó és az úgynevezett Teglen közötti szegletben volt. A védettebbnek látszó Bertőce patak völgyébe telepedtek, ám éppen a Bertőce utánozgatva később a közeli nagy testvért, az Ipolyt, fergetegesen nagy áradásaival. A Teglenben mégis felépítették újra az egész környék két legnagyobb vízimalmát, amelyek kivül volt erre felé még vagy négy. Másként a víz, a vizek természetét kitanulva éltek itt az emberek.

Innen már végképp nem kerülhető ki a tájhoz tartozó, a tájat és az embert változtató történelem. Az egész, három szakaszra osztható völgymedencének

(Ipolytarnóc–Szécsény, Szécsény–Drégelypalánk, Drégelypalánk-torkolat) történelmi értéke mégis éppen itt, Ipolytarnócnál, Litkénél, Nógrádszakálnál, Ludányhalászinál és kicsit lejjebb, Szécsénynél a legjelentősebb.

Megmaradva a példaként felhozott két ősi település Nógrádszakál, Ludányhalászi s némiképp még a velük szomszédos Litke vázlatosan jegyzett történeténél, s abból is kiemelve a „vízközelit” – érdemes a szóra, hogy a múlt században errefelé is működő neves szécsényi ügyvéd, a honkutató Pintér Sándor szerint (főként a palóckutatás tartja őt számon), az Ipoly menti palóc eredetű nép a folyó névadója. A „keresztelő” azonban megtörtént jóval a kereszténység felvétele előtt. Szkíta–hun–avar népmaradványként találkozott velük egészen békésen az „Ipaó” völgyében Árpád népe. A terület minden ellenállás nélkül került a foglalók kezébe, akiket a Zagyva és az Ipoly folyó völgyeiben Szoard, Kadocsa és Huba vezetett. A honfoglalás után a régi egységes nagy Nógrád területén majd nyolcvan palóc falut tartottak számon eleink. A palócság hozzájárult a honfoglalás megkönnyítéséhez, hiszen a beáramló magyarsággal nyelvi rokonságban állt, majd azzal egy nemzetessé olvadt össze. Mindeközben máig megtartotta az egyedül csak reá jellemző nyelvjárását. Önmagáról azt tartja az önéretesebbje, tanultabbja (talán kellő alappal), régóta nem szégyellve a palóc elnevezést, hogy népe jobban-rosszban, több mint 1200 éve él a tájon.

Ízelítőül egy példa a tájnyelvből Boldizsár Menyhért, szakali kötődésű patrióta fennmaradt feljegyzéséből: Intér a közeli, s halászok falujaként is ismert Litkén, 1860 körül egy öreg palóccal találkozva rögzítette ketjük párbeszédét, ami azzal kezdődött, hogy az ügyvéd az unoka felől kérdezett: „Nem gyöhet kee rem, mer lovat eöriz la jaz öregvízné” s tovább, hogy ugyanis, merre van az öregvíz? – „Ehon e la! hát az Ipaó! hisz a mienk eleink is úgy hitták azt.”

Litke egy hármás útelágazásban volt errefelé a halászok lakhelye is, itt élt belőlük a legtöbb, a szomszédos falvak népe elsősorban a gazdálkodásról volt ismert. Jó néhány éve még sikerült egy valamikori professzionális ipolyi halásszal szót váltani, az ő véleménye össz pontosul a folyó szabályozásáról a léniavíz elnevezésében. Az ipolyi halászatról tudtommal sehol nem jelent meg mostanában semmi, a témával a már említett Herman Ottó foglalkozott főként általános vonatkozásban. A litkei utolsó halász, Szilágyi János, aki friss halból naponta beszállítója volt az egyik legismertebb salgótarjáni étteremnek (oldalkocsis motoron vitte az ipolyi csukát, pontyot) tízévesen kezdte a meglették mellett. Sokáig csak az lehetett a dolga, hogy a száraz ruhát vitte utánuk a vízparton, amerre mentek halászat közben. „Ez azért

kelletett, hogy amikor kijönnek a vízből, kéznél legyen a váltó-holmijuk”. Vagyis nem csak merengetett – vízbe is gázolt az ipolyi halász.

„Ladikot mi magunk csináltunk. Volt lent a víznel olyan ládánk, aminek az oldala résejt volt, abban elállt a hal, amit már megfogott az ember a hálókkel. Hyentájt, amikor magas volt a víz, a Dunáról feljöttek inni a halak, a csuka például március végére befejezte, később az elöntött részeken feketéllett minden a kishalaktól, a víz alja meg mindenütt a parthoz közlesen olyan volt a gazdák kaszájától, mint a nyesett szőnyeg.

Kisétköz, kerítő, bukorbáló, pentőháló, emelgető, verse – ezek voltak a szerszámok a halfogásban és a szűtyő, amibe a hal került. A nagyháló szélessége mindenkinek azonnal megmutatta azt is, ki milyen legény a parton. nagyon nagy fizikai állóképesség kellett ehhez, egész nap emelgetni, lábhoz tűzött vastag ridnál, kötélnél fogva a merengetőt.

Kézrel fogni lehetett, ha tilos volt is mindenkor, mi nem csináltuk, azt a parasztleányok kedvelték. lebuktak először a padkás vízparti részeknél. A padka vagy más-ként, palócosan pallan az a rész, ahol a víz alámosta a partot. Amikor már látták, hol pihen mozdulatlan a halraj szorosan egymás mellett, kísérelték a komájuknak, hogy akékor most már álljon a hátukra, s nem vitte el őket az erős sodrás. Így ezzel már ott voltak. Középről, a kopolyinál megfogva kézzel lassan, óvatosan kiverték az elsőt, mentek azok engedelmesen és így tovább, mindig csak a középről szedve, mert a szélénél fogva szétrebbentek volna a halak... De csak az ügyetlenebbje járt így.

Lemegyek minden héten kétszer-háromszor a vízhez, lehiúz a szívem a betonhoz. Milyen most az Ipoly? Üres.”

Szakai a török idején nevezetes helyé vált egy darab időre: Ali budai parancsát teljesítve Szakalról ágyúztatta a vízen túli bussai menedékbástyát (tehát nem igazi várat) Arzanes bég 1552-ben. Végváras vidék egész Nógrád, ide közel esik Szécsény, Fülek, Ajnácskő, Kékkő, Salgó, Somos, Hollókő vára (inkább maradványa). S akkor valamennyit fel sem soroltuk. Ezt a bussai kis védbástyát kétszáz ellenséges harcossal, ágyúkkal szemben hősiesen védte az elestéig utólagos török dicsérettel! Néhány magyar: Tertszi Mihály kapitány, Zuhai István, Nagy András és még egy-két-három változott gyveres.

Lehet mégis valami a kölcsönös „vendégszeretben”, s főként abban, hogy majd mindegyik török szilárd meggyőződéssel vallja a mai Isztambulban: török és magyar rokon nép. Éppen itt Szakalban is megült (ahogy a régiek mondanák) három neves, török eredetű, helybeli törzsekösnek tűnő, palóccá átváltozott familia a mai napig: a Demus, a Vidomusz és Zara nevezetű.

Vonult az Ipoly-parti úton sok neves sereg, Rákóczi Fejedelem kétszer is erre haladt, 1705-ben, amikor vezérlő fejedelemmé választották a rendek a

közeli Szécsény Borjúpást nevű részén, s ahol erről minden évben megemlékeznek a Rákóczi Szövetség rendezésében. 1709-ben is az ipolyi lapos parti részeken itattak a Fejedelem lovasai Szécsénynek menet, rövid időre itt megállva, hogy azután a fejedelmi réten, Szécsényben, részt vegyenek a Bercsényi, Bottyán tartotta szemlélésen.

Járt itt Kazinczy Ferenc, s megszállt a ludányi Ráday-kastélyban. Ráday Pál, aki egy ideig Rákóczi számkivetettségében is részt vállalt – a Fejedelem kancellárja, legbensőbb szellemi társa volt. Neves birtokosok errefelé végig a századokban a Lossonczyak, Szígyártók, Szent-Iványiak, a közeli – a szakali Zsadó hegyről látni is – gácsi várat uraló és később, a K.u.K-s idők egyedülálló katonai posztógyártó monopóliumát megszerző Forgáchok, a Fejedelem mellett szolgáló Rádayak. A gácsi vár, amely alatt a kisközségben Csontváry Kosztka Tivadar gyógyszerészkedett, ma eladó, bárki megveheti úgy háromszázmillió forintért.

Gyalogosan is poroszkált errefelé egyszer (helyi hagyomány) garabonciás körgallérjába burkolózva Petőfi Sándor. Akkor látta meg az asszonyokon a ludányi „feketőket”. Naplójába beírta, ha megnősül (két év múlva az is megessett), asszonyának ludányi főköötöt szerez. S hogy szerzett-e? Hátha még azt is tudta volna, hogy a főköötő alatt a ludányi asszonyok keskenyebb formájú kontyvasába beütve őrzik esküvőjük dátumát. Az, hogy széles vagy keskeny a kendő alatti kontyvas, más szempontból érdekes: a széleset az evangélikusok, a keskenyebb, lekerekítettebbeket a katolikusok viselték. Igaz, itt főként az utóbbiak éltek mindenkor. A kétféle kontyvas inkább csak a jellegzetesen kétvállású-származású (magyar–szlovák) helyeken volt jellemző viselet.

Szakalnál a vízen három hídon lehetett átmenni. Ma persze egyen sem. Híd sincs errefelé, csak valami világháborús csonk volt sokáig, hiába határfolyó, vagy talán éppen azért. Erre vonult a régi Pest–Kassai országút. Itt ment át mindenki, aki Pestről, Budáról vagy a Dunántúlról, esetleg délről észak-északkeletnek, a Felvidéknek tartott.

Ezen a ponton keltek át a postakocsis utasok az Ipolyon, erre utazott kissé bizony eltörődötteen a múlt század negyvenes éveiben Petőfi, amikor egészen Késmárkig, Eperjesig eljutott a Felföldön. Itt, a vízhez közel állt 1769 óta a lovakat váltó posta-állomás. A fogatváltó helyek, így Szakal is, minden korban élénk életet éltek, fejlődtek, valóságos nagyközséggé növekedtek. Pest és Kassa között: Vác, Rétság, Balassagyarmat, Nógrádszakál, Gács, majd később Losonc, Rimaszombat és Rozsnyó voltak a fogatváltó postaállomások. Kassától Eperjesnek, Késmárknak és mind a többi fentebbi városnak már azután új vonalon, új fizetéssel kellett utazniuk a régieknek, s persze több napon át.

Mindenki megállt itt (kénytelen volt, lovat kellett eszerélni), még Ferencz József is. A császár 1858-ban vett részt egy körutazáson az országban, úttára az udvari protokoll mellett elkísérte a kor egyik legkiválóbb zsurnalisztája, Falk Miksa a Pester Lloydtól. Akkor találkozott – persze csak távolról – Szakalban, a postaállomás előtt, rab és rabtartó. A „túlmege” oldalról, az innen néhány kilométerre a hegyek lábánál meghúzódó Alsósztrégováról, erre a külön alkalomra az Ipoly hídján átkocsizó Madách Imre, családja – és a császár. Előtte éppen öt évvel börtönözték be egy esztendőre Madáchoz felségárulás, szervezkedés, fegyverrejtés, Kossuth titkára bűjtatásának vádjával.

Vác, Rétság, Balassagyarmat, Szécsény felől 1849-ben erőltetett menetben haladtak a Görgey-seregek, elszakadva az őket üldöző orosz erőktől, itt keltek át, Rárosnál az Ipolyon. Ludányon, Szakalon, Litkén lovagolt végig a folyó mentén 1912-ben a teljes szombathelyi huszárság. Több napig vonultak a víz mentén, máig emlegetik ezt az időt. Egyenesen Galiciába, új garnizonukba mentek, ahol két esztendő sem telt el számukra békésen. A háború első napjaiban majd egy szálig odavesztek a szombathelyi huszárok. A híres oroszlánvadász, Kittenberger Kálmán, két sivatagi szafari között nyaranta itt épített indián-tanyát a szakali-rárosi erdő egyik jó vizű forrásánál. „Kitt”-re ma is emlékszik mindenki. S közben mindenki mosolyog, amikor róla esik a szó. Hatvan oroszánt lőtt „Kitt” Afrikában. Arnyas csendet, jó esevicét itt talált kedvére valót.

Bizony, nem valami történelmi tett, vagy kiemelkedő szírtén álló vár, s nem is valamilyen potentát személy, akit ma úgy jelölnénk „VIP” – a régi vármegye főbűszkesége, ha a gazdaság kerül szóba. Lehetne másként persze ezek közül bármi, és más alapon is akárhány. Várból elsősorban az ugyan-csak Ipoly-közel „Drégel” Szondy kapitány vár- és hősiesség helye (csak azt nem tudjuk máig, hol temette el megbecsülése jeléül igen nagy pompával a török!), lehetne akár Mikszáth, aki a folyó túloldali völgyében, Szklabonyán született és élt sokáig ugyanott gyerekként, majd dolgozott, megnősült és írni kezdett Balassagyarmaton, a *Nógrádi Lapok*nál, s nem „Szögedében” – Szegeden, miként ezt sokan máig tanítják, sőt tanulják. Lehetne a világon mindmáig legismertebb – mert legtöbbet játszott a magyar költők közül főműve, a *Tragédia* után – Madách Imre, innen az Ipoly partja mellől, Sztregováról.

Az Ipoly-völgyhöz is illeszkedő, s errefelé jelentőséget önmagának megnyerő szarvasmarhatartás, tenyésztés, sőt a tejtermelés-feldolgozás, kereskedés szó szerint Nógrád fő bűszkeségévé változott a múlt század második felére és azután is az 1860-as évektől számítva. Firdemes itt a

százesztendőös megye-mérleget megvonni, és az érintett részt egy nagyobb egységbe tenni, ami elsősorban erre a megyére volt jellemző, így jutva el egyetlen emberig, a már névvel is említett Miricz Mihály ludányi ártéri állattartó gazdáig. A víz, az ipolyi táj, az itteni állattartás történetét ő hitelesítheti saját történetével.

Majd másfél évszázada elsősorban hollandi fajtákkal folyt errefelé a tenyésztése a szarvasmarhának. Századunk elejétől azonban főként a simmenthali marhát kezdték használni erre a célra, és ebben a változtatásban jelentős szerep jutott a korabeli agrárium miniszteriális irányításának, döntésének. Természetesen a változtatáshoz segítség és ösztönző részletek is kapcsolódtak. Függetlenül attól, hogy egy olyan nagy mintagazdaság, mint amilyen a közeli gárdonyi Mailáth-féle bikatenyészet, vagy az olyan ártéri kisgazda keretű tartás, mint Miricz Mihályé került-e szóba a korszerű fejlesztés oldaláról. A történelmi Magyarország valamennyi megyéje közül a negyedik helyet foglalta el Nógrád tenyészállataival a szakmai ranglistán.

A megyeszerte alkalmazott simmenthali mindenütt kissé eltérő, ám összességében mégis együtt említhető – és értékesíthető vagy tejelő, húst adó – nógrádi tájfajtát eredményezett. Ennek a kornak ez volt valóban a legerőteljesebb vonása, ez volt a keresett mindenütt az országban a legtávolabbi vásárokon, piacokon is. Egészen új fajtának tekintette a korszak a nógrádi, és ezen belül még az Ipoly menti, vagy a mi szempontunkból – helyben ma is így emlékeznek erre, büszkén vállalva az egészet! – ludányi tájjellegű szarvasmarhát. A tízes években odáig fordult az egész, hogy a kedvező tapasztalatok nyomán nem is szabadott más fajtát alkalmazni, csak ezt az egyet. Volt persze azért az igen nagy uradalmakon belül tiszta simmenthali, innthali és berni eredetű is – a tomeges, tehát a meghatározó állomány mégis a magyar pirostarka-svájci keverékű nógrádi tájfajtából állott. Ez a nógrádi fajta sikerrel kelt versenyre – árban, mindenben – a híres bonyhádival már a századelőn. Vitték az Alföldre, fel északnak, a Felföldre, vitték messze délre is. Már akkor nyilvántartották, hogy a dunántúli megyékbe is szép számban került tenyészállat.

A nógrádi és így a ludányi tájfajta tehén ára is megfelelően magas volt. A bikaborjúért eleve jóval többet adtak. Minden kisparaszti állattartó a bikaborjak és a tej árából pénzelt végeredményben. Az élet részleteit a minőségben az határozta meg, hogy a jó gazda körül rendezett-e minden? Hogy például a hitelek törleszthetők-e, s hogy a fejlődést segítik vagy valamilyen rossz választást pénzel vele az, aki felvette magas kamatra. Hogy aztán számban mennyi a saját, tenyésztett állat, s hogy annak milyen a minősége

(fajta, hús-tej stb.) Amit a régiek mindig említenek ennél a részletnél: soha sem kényszerből tartották a parasztgazdák s így a ludányiak sem a szarvasmarhát.

Járjunk keveset egy hozzánk közeli történetben, a híres tájfajta csapásán haladva!

A kisebb állattartók élete körül minden megváltozott a szövetkezeti nagygazdaság nyomán. Hiába közhely – az élet, az igazság sarkpontja nem mellőzhető. Jó húsz éve elkezdődött errefelé is a szövetkezeti terjengősség. A közeli Szécsény (Ipoly-parti kisváros) errefelé valamennyi termelő gazdaságot, téeszt önmaga kötelére fűzött. Egyesültek először is a kis, Ipoly menti gazdaságok, majd úgyszólván mindent elhagyva fokozatosan – a nehezen szerzett föld sem volt már egyéni kézben – betagozódtak a szécsényi, invenciózusan, ám tájidegen és más szempontok alapján vezetett nagy összszövetkezésbe. Nem cél itt és most sem szövetkezet-történetet írni – egyetlen érdemes példa elég. A szövetkezet, amikor már jól megnőtt, egy, ezen a tájon teljességgel ismeretlen fekete-fehér külhoni szarvasmarhával jött elő, persze megváltozott tartási feltételek mellett. Addigra azonban már a víztörténet is a „léniásítás” szakaszába jutott.

Az errefelé soha nem látott tehének megjelentek a ludányi, szakali, Szécsény környéki legelőkön is, amelyek addigra már önmagukban sem hasonlítottak a nemrégiben még létezett ártéri gazdálkodás rét-legelőihez. A táj változtatása magával hozta a fajta változtatását is, szorgalmazott erre azonban a sokféle gazdaságossági szempont, s jó téeszvezető nem is tehet mást, mint alkalmazkodik a környezethez. Mennyire volt jó vagy rossz a döntés – külön misét érdemel.

A lerövidített téesz-történet csattanója, hogy amikor kisebb mértékben mégis váltani – változtatni akartak, s elindultak valami mást keresni szerte az országban, ami jó – Zalában találtak egy tetszetős fajtát, abból hoztak is jó néhányat Ludány környékére. Megjelent újra a tartásban az egyszer már „kiveszett” nógrádi, ludányi híres tájfajta, amit a távoli, határ-menti réteken, legelőkön majdhogynem véletlenül megőriztek.

A személyes történelem hitelét senki nem vitatja. A személyes sors többnyire csak úgy tér el az általános nagy igazságoktól, mint a megkettőződött fényképfelvétel. Ugyanazt mutatja és egy kicsit mégis mást. A kettő erősíti, kiegészíti egymást.

Ludányhalászában Miricz Mihály gazdával éppen az egyedüli igazságrészletért folyik a beszélgetés, ami az „ártéri” embert megkülönböztette mindenki mástól. Személyében hiteles tanúját láthatjuk annak, ami a víz, a természet és az ember együttélésében régtől tapasztalt tény, s ami mára-

tegnapra egészen más irányt vett. És itt a közelben éppen az Ipoly kifeszítettségével, úgyszólván meghalásával együtt járt. Az ártéri palóc gazdaember ősei valamennyi gyakorlati ismeretét felhasználva elfogadta a vizet. Élt vele, soha semmiben nem akarta legyőzni.

„1915 januárjában születtem, a világháború első évében, azon a napon, amikor édesapám kiment a frontra. Azt már csak utólag gondoltam érdekesnek, felnőt jéjjel, hogy ugyanabban az évben itt Ludányban, ami akkor még nem volt együtt a szomszédos Halászával, kerekén 15 fű gyerek született magamat is számítva. És három lány. Azóta sem volt ilyen arány a születésekben. Mintha az élet tudta volna, mit kell tennie háborúban.

Apám és nagyapám is Mihály volt, az elődök közül nagyapám még napszámos. A nevéink eredete német, vagyunk többen is ezen a néven, nem rokonok, valamikor a török után kerülgettünk a Ipolyhoz. Nagyapámnak egy fia volt, kevéske földje, amiből nem tudott megélni. Engem a nagyapám nevelt fel, mert apám születésem után fél évvel elesett a fronton. Édesanyám még meg akarta látogatni, de a szülés már közbejött és így nem találkozhat többet soha. Apámat nagyanyám még meglátogatta a frontra indulása előtt a gyöngyösi húszárokánál, ő beszélt vele közülünk utolsónak. Aztán levélben ment a hír hozzám, hogy megszülettem. Akkor Krakkó környékén állomásoztak. Amikor elesett – a káplán eltemette és elküldte nekünk a véres noteszét, amit apánk a felső részében hordott.

Nőtestvérem két évvel idősebb. Így engemet a nagyapám nevelt. Korán kezdtem a paraszti munkát, napszámba nem jártam, volt egy kis földünk, azt műveltük az öreggel, nővéremmel. Itt jártunk iskolába, hat alapot kellett kijárnunk. Jó iskolánk is volt. A tanítók javasolták, hogy menjek tovább, de az anyagiak nem engedték volna. Édesanyám meg akkor azt mondta, ha továbbmegyek és pap leszek – mindent odaad. Lehet, hogy könnyebb lett volna nekem is, de nekem más volt az életről a véleményem. Voltunk négyen is olyanok az osztályban, akik jól tanultunk, de egyik sem indult el tovább. Közülük az egyik a nagy áradáskor a Makó részén beúszott, de kijönni sehogy sem tudott, elsodorta az Ipoly. Volt erre olyan nevű rész is, mint például a Kintő, ahol mindig megmaradt, örökké állt a víz.”

(A szomszédos Szakalban talán mégsem véletlenül élt a hiedelem a palóc szülők között, hogy egy gyereket minden évben áldozatként elvisz az Ipoly. Tavasszal elkezdtek a rettegést, hogy ki lesz a soros az idén, és mindaddig sokat gondoltak erre, amíg megtörtént a baj. S ha mégsem, maradt bennük a szorongás egész éven át.)

„Az utóbbi időkben az áradások, amik miatt elegyengették az öregvizet, meg sem közelítették már régieket. Gyakorta feljött a víz egészen az országút széleig. A harmincas

években volt olyan év is, amikor hétszer áradt meg az Ipoly. Az emberek itt mindannyian ismerték a vizet és a természetét, akárha családtagjuk lett volna, éppen úgy. Amikor a szántókra is felment az ár még hetven centiben is – az már nagyobb baj volt. De nálunk vízközélen főként a rétek-legelők és a kaszálók estek, így rendelkeztek az eleink. Ha a víz ráment a rétre, volt, hogy tíz centis iszapos réteg maradt utána, ami aztán bemosódott a talajba és hajtott rajta a fű, mintha csak hiúznák.

Gyerekként a nagyapám csinált nekem egy igazi kis kaszút és beállított a táblába. Előre kellett mennem az egyik renden, ő meg jött mögöttem a magáéban. A markot a nővérem szedte nekem. Néha még a könnyem is kijött, de nem álltam meg egyszer sem. A következő évben már könnyebb volt. Nagyapám meg rám szólt, ha nem tetszett neki, hogyan vágom és mondta is, mit, hogyan csináljak. Meg kellett tanulni mindenképpen. A feleségem is ilyen volt mindig, ha kellett az állatnak a friss lucerna, kiment, levágta, mint más.

Amikor annyira felnöttem, hogy már a lovat is el tudom hajtani, akkortól kezdtem el önállóan gazdálkodni. tizenhat évesen már szántottam. A lovat itt vettük, min... volt tenyészet a ludányi vagy halászi, szakali, litke gazdáknál. A térszékor hetvenkét pár lovat vittünk be csak mi ludányiak egyedül. A földek jó kötésűek nálunk. Az irtéri gazdálkodás elsősorban ludányhalászi tájfajtaival, és főként a tenyészbikák előállításában jeleskedett, meg némileg a tejtermelésben az itteni, pirostarka-svájci keverékkel. Abban az időben felneveltem vagy harmincegy-néhány tenyészbikát. A húsmarhának nem volt ára, a bikáért majdnem a dupláját kaptuk. Jól pénzelt nekem is. A balassagyarmati, megyei állatfelügyelőséggel közösen hozattuk az apaállatot az eredeti helyéről Svájcból. Amikor megellett a tehén, minden héten mérte az ellenőr a tejadagot, így ment a tenyészet.

A jó átlagnak 16 liter számított, akkor megfelelt a tenyészállat követelményének. Volt nekem egyszer egy nehezen megálló tehenem, azt is nézték, melyik bikától származik a borjú... és ez a tehén három napot késett, már ott tartott az ellenőr, hogy ha nem ellik meg reggelre, visszavonja a tenyészállat státusát.

Nálunk nagyon sok és jó rétek voltak mindig, tőlünk lejjebb a vízfolyással Őrbalomnak például nem volt jó, mert túlontúl vízes ott a talaj. A ludányi rétekeről leszaladt a víz, csak jól megáztatta előtte. Kitapasztalt dolog volt ez nekünk. A felügyelőség is azt mondta, itt lehet jól állattartással foglalkozni. Így volt végig, egészen a háború utáni évtizedekig. Ludányból volt amikor négyszázötven tehén járt le a közös legelőre a gazdáktól. Amikor Szécsényel, előtte Szakallal, Halászival egyesültünk, alig maradt ló, most van a két falurészben Ludányban, halásziiban öt pár fogat összesen. hetvenkettő volt csak nálunk, Ludányban.

Nagyon jól ment nálunk a káposzta is. Három-négyszáz vagonnal került ki innen csak a vasuton, de akkor még ott voltak a fogatos szállítások a gazdáktól is külön. A vasú felé eső részen, a magasabb fekvésű területeken természetűk, volt, hogy egy hold

háromszáz mázsán felül adott az őszi káposztából. A halászi részben mindenütt jól ment a termés. De amikor csak felpengőt kaptunk érte mázsánként, akkor nagyon nagy volt a termés, sok a munka és mégis, haszon már nem volt rajta szinte semmi. A java káposzta elment pestre, ott dolgozták fel, nálunk nem volt ilyen üzemszám soha. A pásztói piacra háromszáz kocsival vittünk, ott nagyon keresték, mert ott ez nem termelt meg, az a rész Nógrád Alföldje. Akadt pásztói gazda, aki négy mázsát is vett, eltette, savanyította az egészet. Kocsival többnapra mentünk. Kozárdon, a Cserhátban, volt ismerős gazda, azoknál néha meg is szálltunk, amikor meg ők vitték Losoncra a jó cseresznyéjüket megállítottak minálunk. Ha mentünk arra felé rajtuk át és nem szóltunk be, megállítottak és behívtak, nem tudtunk elmenni anélkül, hogy ne vendégszolgálatot meg egy kicsit. A káposzta és az állattartás volt a pénzforrás abban az időben. Azért volt gabona is, nem sokat fizetett. Hiába nem volt rendes ára, feldarálni nem szabadott abraknak. A tenyészállatnak feltételekben, csak kukorica darával elkeverve lehetett adni belőle.

Nekem a legtöbb földem akkor volt, amikor az 1500 pengő hitelt felvettem, nagyon kemény, tízenöt százalékos kamatra, egy fél holdra tellett belőle. Úgy lett akkor tízenöt holdam egyszerre. De így harminchattól negyvenegyre fizettem. Akkoriban nem adott el földet paraszt ember, mert csak akkor adott volna, ha el akar innen költözni, de olyan sem volt, csak nekem egy rokon, aki bement Szécsénybe muszájból lakni. A pásztói gazdának, ahova káposztát vittünk nem is igen volt tetemes rétvük, csak azért mondom, hogy a különbözetet lássuk. Ott a Mátra közelében a fű amolyan guszalyka inkább, csomós, állatnak nem jó, beteg lesz tőle, még a ló is csak mással keverve eheti. Volt egyszer négy tehenem is, általában kettő és a szaporulat. Amikor négyet tartottam – az összes állat 11 volt nálunk a lovakkal együtt. A réteink összefüggően egytagban álltak, kikarózza mindenkié, és amikor az áradás eltemette tízcentis hordalékkal, mégsem vesztünk össze. A víz hordaléka is táplálta a ludányi fűvet, rétet. A káposztát minden évben trágyáztuk, ma meg mi fizetünk azért, hogy egyáltalán elvigyék innen fuvarral. Nekünk meg nincs hova tennünk. hatvan mázsá elsőrendű trágyám van most is, ha elviszik, fizetnek, ők meg nem tudom mit kezdenek vele.”

(Itt közbeszólt a rádiós kolléga, aki tudta, hova megy a fuvar – Szécsénybe, ahol biogáz telepet csináltak ugyanazok, akik a közös földet egy télesztulajdonban tartották. A régi gazdának, ha lehetett is tehene, mint Miricz Mihálynak is egy – földje szinte semmi, amire kiteríthetné. Jön a téesz-szállító, viszi a biogáznak valót, a gazda fizet.)

A bor, mint tudható, nem válik (mindig) vízzé.

A víz válhat tejjé, a tehet adó fajt kiválasztásával, tenyésztésével és a tartással. Olyan minőséget őrizve, amitől feldolgozásakor mindig az első

sorban találjuk: amikor egyedi, egészen különleges sajtféleséget gyártanak belőle: a „Pálpusztai” sajtot például. Az ipolyi víztörténethez – állattartási szokásokhoz – hozzátartozik a tejtörténet is. A század elején sajnálkozva lehetett megállapítani azt, ami később, sőt a mai napig sem igen változott: a századelős nógrádi állattartás eredményeitől eltérően, éppen hogy annak valós érdekivel ellentétesen – örökké megmaradt a feldolgozás (tejüzem) lemaradása. Tejüzemi történet úgyszólván alig van Nógrádban (holott lehetne), ha az utóbbi évtizedben valamit javult is a helyzet. A Mátra kapujában, tehát az Ipolytól távolabb fekvő Pásztó városában működik az egyik legismertebb tejüzem, a külhoni tőkével fejlesztett Avonmore.

Ludányhoz, vízhez, rét-legelőhöz, tájjellegű fajtához közelebb (Szécsény) eső tejtörténet száz valahány esztendő. Nem véletlen, ahol volt már valami – könnyebben létezhet életképes utód a feldolgozásban. Amilyen ma a híres mortadellát, a különleges sajtféleséget itthon kizárólagosan gyártó szécsényi tejüzem. Általánosan igaz, mégis éppen e csekélyke tejüzemi múltat látva érdemel kiemelés a feledett igazság: „Nem hagyhatjuk, nem felejthetjük el végérvényesen azt, amit egyszer már tudtunk és jól csináltunk! S ha mégis, nem kényszerítés révén, a mi hibánkból megtörténik – alig menthet fel bennünket valami is.”

A dolgok úgy tartoznak össze, mint a kéz és a kesztyű, s akkor még célszerűek is lehetnek, ha találkoznak, egymást erősítik. Már a „nagy Borovszky” (Magyarország sok kötetes reprezentatív leírása a századforduló tájékán – szerk. Borovszky Samu) is szóvá teszi, hogy a híres nógrádi szarvasmarha állattartást nem követi nyomon a tejfeldolgozás (1910-ben). „Nem tart lépést – fogalmaz B. – a tejgazdaság.”

A leírásból mindössze annyi tudható még, hogy volt ugyan egy kezdeményezés 1900-ban, Hanzély Gyula itteni törzsökös birtokos (H. Ferenc rokona oldaláról Madáchcsal is összefüggésbe került család) részéről. Lét-rejött néhány tejszövetkezet, de ugyanúgy rövidesen meg is csappant a számuk. A század első évtizedének végén Nógrád megyében négy ilyen társulás létezett mintegy háromszáz taggal és vagy kétszáz tehénnel, több mint egymillió liter tejtermeléssel a háttérben. Nekünk mégis érthetően az ipolyi ártéri gazdákat minden korban elérő, közeli kisvárosi, ma éppen mortadellát (olasz export) és persze mást is termelő tejgyáracska története számít érdekesnek.

Ismert is valamennyi – *Ruszinsekő Antal*, régi tejüzemi igazgató által közreadott dokumentumok alapján – a szécsényi tejfeldolgozás múlt századvégi kezdeteiről. Külön említhető, hogy egy évfolyamú állandó tejüzemi mun-

kás(nő) képzés létezett ugyanakkor, ugyanott, ami azonban néhány év múlva működésében végleg megrekedt. Oka sokágú lehet. A múlt századi igényesség mégis megmutatkozik gyártásban és ez az, ami fennmarad. Napjainkban a divatos referencia kérdése itt megragadhatóan egy nagyon is múltbeli eredetre, gyártásra, a mindenkori folytathatóságra mutat.

Az Ipoly-völgy legkeskenyebb részén a folyótól délre eső városka évente nyolc országos vásárt tartott, ezenfelül még 52 hetivásárt is. Még itt, Szécsényben is említés esik a gazdag termésű rétekről, az áradásokról. A szántók és a legelők, kaszálók fekvése folytán Szécsénynél egyfelől érvényesült a „tunyán folyó Ipoly” hasznos közreműködése, amikor ugyanis alkalmas időben öntötte el a réteket, ugyanakkor viszont kétségessé tehetette éppen a víz a termés megmaradását.

És mivel Szécsény rohamos előrelépést tett a szarvasmarha tenyésztésben – élenjárva a nagygazdaságok, akiket a kisbirtokosok, sőt a tagosítással az új földeket szerzők is követtek – a telivér simmenthali választásával, az ilyen apaállatok alkalmazásával ezt a tiszta fajtát és hozzá a mesterséges takarmánytermelést részesítették előnyben. Ugyanakkor sikeres keresztezésekkel alakulhatott ki a bevezetőben már említett nógrádi, Ipoly menti tájfajta is. Így nevezhető most már hivatalosan is fajta-nevén Miricz Mihály tehene: „Nógrád megyei pirostarka tájfajta simmenthali jelleggel.”

Történeti tény, hogy ezt a tájfajtát a fővárosba is elvitték és igen nagy sikerrel mutatták be a millenáris kiállításon.

Korabeli szóhasználattal élve: a „tenyészdek” további gyarapodásának gátat emelt az, hogy a tej távolra szállítása hajó és vasút teljes hiányában lehetetlen volt. Más gazdasági kényszerhatások is érvényesültek a döntésben: létre kell hozni a SAJTODÁT. Erről már 1892-ben felhívást tettek közzé a környéki birtokosok és birtokbérlők társaikhoz.

Két év telt el mégis, amíg végre megalakulhatott a szécsényi tejszövetkezet, ami kezdetben a gazdák előtt az alacsony tejár és a lekötöttség (szerződés miatt) önmagában nem volt elég vonzó. A kezdő lépéshez most is az élet kényszerítette a szécsényi és környéki gazdákat: rohamosan süllyedt a gabona ára, alászállott a juhtenyésztés a gyapjú árával együtt, a sertést pedig vész pusztította. Maradt (most is) egyedül a szarvasmarha, a tej.

A szécsényi tejszövetkezet és sajtgyár mára mutató példával már a kezdetnél egy külhoni partnert állított maga mellé (Welti Frigyes, berni kantonból származó tejbérlőt, sajumestert).

A tejbérleti szerződést 1894-ben szövegezték meg és írták is alá, 11 pontba szedve a jogokat és a kötelezettségeket valamennyi részletre és minden érintettre kitérően. Az üzletrendről külön rendelkeztek. A tehéntartás-

tól, a fejésen, a tej kezelésén kívül mindenre kitértek, s az ellenőrzést is megvalósították. A tej sűrűsége és a zsírtartalom döntő részként szerepeltek a szigorú szabályzatban, ami minden beszállító gazdára – a legkisebbre is – kötelező érvénnyel bírt. „Azon tej, melynek sűrűsége Celsius szerinti 15 fok mellett 1.029 és 1.034 számokon kívül fekszik, hamisítottnak tekintendő.”

A szécsényi sajtoda, a környék felvevője, naponta hatszáz liter tejet várt a termelőktől. A berni tejbérlő tejeladással is foglalkozhatott. Az úgynevezett édes tejet például literenként hét krajcárért adta, ezenfelül naponta készítettek friss vajot, kilogrammonként 1 forintért árulva, ugyanígy írórt, savót, túrót, mindez elsősorban a helyben élő kispénzüeknek volt kedvező körülmény.

Már a kezdetekkor elindulhatott a sajtógyártás. A három hónapos érleléssel készült termék mindenben megegyezett az emmenthalival és az „Ipolyvölgyi szécsényi sajt” nevet kapta. Nagybani eladások érintették a közeli (akkori) megyeszékhelyt, Balassagyarmatot, Budapest, Fiume, Bécs és természetesen az egész ország területe szerepel a termék terítésének térképén.

A termékváltások sorozata után – gyártott az üzem, az értékes műemlék, a Forgách-kastély pincéjét üzemmé alakítva egyedülálló márványsajtot is egy időben –, végül a gyorsérésű sajt bevezetését határozta el, ami máshol is elkészíthető volt. Így került szó szerint is terítékre a mindössze két hét érlelési idejű lágysajt. Sok igazi ínycsok kedvence, a pálpusztai. Később egyedül itt gyártották az országban.

A termék kidolgozásában újra csak ott találjuk már az elején a szakértelemet, a sajtmestert a legmagasabb fokon: Horváth József munkájának eredményeként jutott a korábban négy helyen is gyártott pálpusztai készítése kizárólag Szécsénybe. Ma a mortadella van soron, és feltehetően ma ugyanúgy külkapcsolatokkal, szakértelemmel, kiváló sajtmesterrel. A hagyomány alapján lehet eredményesnek lenni.

A jövőért érdemes a Karancs völgyében elindulni, az Ipoly mellől, ahol a kisgazdaságban alig mutatkozik valami a régvolt hagyományokból. Beljebb haladva az Ipolytól találjuk a Karancs hegységet, amiről azt írja dr. Dornay Béla minden idők legkiválóbb palóc-ciceronéje 1929-ben a Salgótarjánt és környékét ismertető munkájában (megérett százszor az újrakiadásra, de erre soha sem volt pénze senkinek), hogy a Palóc Olympus hármas kupolájával fenségesen uralkodik a tájon. Várfoldek voltak errefelé régen. A tekintélyes, majd nyolcszáz méter magas Karancs hegy tövében, a völgyekben szigorú, rossz földcskék tartották el az embereket. Állattartás, rét-legelő s talán még a gyümölcs, ide más nem is nagyon való. Karancsberény az egyik legrégebbi palócfalu a hegy alatt, néha – amikor rossz volt a termés – mondták Birinkének is, de csak akkor.

Torák Károly aranykoszorús gazda, felesége és egész családja, fiuk, lányok mind a tehenészettel foglalkozik. Jó hét-nyolc éve kezdték, kiválva a közösből már az elején, ahol Torák Károly ágazatot vezetett. Évente egy tejtermelő megyei gazda kaphatja meg a címet, az aranykoszorút. Harminc hektár bérelt földön, negyven tehénnel, közöttük húsz tejelővel kezdte. Most több mint kétszáz saját tulajdonú, bár eléggé szétszórtan fekvő hektáron gazdálkodik és egy híjával száz holstein állatot tart. Patikatiszta, hűtős tejház – épül már az újabb is –, a kis patakon túl a fogyó kazlak, a szabadon tartás elkerített részei, méhkaptárosan, apródonként bővülő-épülő istálló – ez a Torák-gazdaság. Valamennyi pénzüket ide teszik.

Mindenütt az étellel birkózás nyomai. Sok még a rendezetlen rész a gazdaság körül, csapadékos időben iszonyú lehet itt a sár. A mai állomány a legfontosabb, az ötven tejelő tehén. Az a minden. Meg az, hogy el kell érniük az optimális hatvanas létszámot, akkor lesz jó, akkor... Cserékkel, selejtezéssel, borjadzással, emberi erővel, éjjel-nappali munkával, összefogott étellel.

Torákné végzett kertészként kitanulta a pénzügyi főiskolán a könyvelést is, ezt is a farmért tette. A lényeg itt mindenben felgyorsítva, élesen látszik – minél teljesebb önállóságot mielőbb. A legolcsóbb a saját munka, a saját erő a legteljesebben kiaknázható forrás. Néhány éve több volt a gondjuk, még ősszel is adósuk volt a tejátvevő cég az áprilisi pénzüikkel. Ez mostanra, a pásztói Avonmore belépésével megszűnt egészen. Az ír érdekeltséget is megtestesítő tejüzem képviselőjével elvitatkoznak a tejárban akár húsz filléren is. Mégis a kapcsolat tartóssága ad biztonságot mindenféle tervezéshez.

Innen kizárólag extra minőségű tejet visznek el a feldolgozóknak. Tehenenként hatezer liter az éves átlag, voltak már elsők szövetkezetekkel szemben is, voltak másodikak a megyében, de országosan a legjobbak között tartják számon a berényi Torák-gazdaságot a színes *Holstein Magazin*ban. Jártak náluk az ír televíziótól, rádiótól. Azt kérdezték a gazdától, nem lát-e ellenfelet az európai gazdatársakban? Versenytiltságot inkább – ha ezen a szigorú nógrádi földön eredményesen lehet gazdálkodni csupáncsak emberi többlettel – ugyan mit lehetne elérni Európában megszokott, mindennapos állami segítséggel?

Marad megvalósításra érdemesnek a szép elképzelés, az nem múlhat el. „Valami távolabbi célt még a száguldozó csikó is láthat maga előtt, nem?”

„A holland típusú tejtermelő gazdaság. Ahol a takaros-nagy istálló végéből szinte folytatódik, kinő a kis tejfeldolgozó üzem. Helyi különlegességet kitalálva és gyártva másokkal összefogva egész évben, jó minőségben, keresetten, messe földön

ismerten. Az államgazdaság persze lépést tartana mindennel. Ismerné a kedvező biteleket, a termelői-gyártói gazda szövetkezés előnyeit, független tudna lenni a monopól áraktól, amelyek tulajdonképpen nem is lennének ezután, egy államgazdaságban előfordulhat az ilyesmi. Piac és speciális „birinkei” jó termék, ennyi az egész. Meg szakértelem, akarat, ilyenek.”

Míntha ez már megtörtént volna velünk. Visszafordítható sok minden – az öreg Ipoly kivétel, habár ma már az sem egészen bizonyos.

(A Magyar Napló pályázatán, 1998. december, környezetvédelmi különdíj.)

Hubai Gruber Miklós

Régi történetek

MÁT ÉLNI A TEGNAPI UTCANÉVTÁBLÁK ALATT

Dombok vonulatán kell áthajtania, aki Kazár községbe akar menni: a megyeszékhely közelében, de ragaszkodva önállóságához húzódik meg a magaválasztotta természetes medencében a kis falu.

Egyetlen településeként tán az országnak, ahol még mindig utcanévtábla őrzi Sztálin meg Rákosi emlékét!

Nem én lehetek azonban az első – még a rendszerváltás után szárnyra kapott önkormányzatok világában sem – aki „szemére hányja” Kardos Gyula doktornak, a falu jegyzőjének az egyébként történelmi hitelességű tényt. Mosolyog is rajta szemüvege mögül – hozzászokott, mióta itt szolgál. Bevárja, míg lehiggadok, s jóval kisebb hangerővel, mint vártam, érvelni kezd:

– Hiszem, hogy eljön még a nap, amikor nem azt nézi majd a hozzánk vetődő idegen, hogy egy-egy utcát kiről neveztek el a kazáriak: én legalábbis nem ezt firtatom, ha el-elvet a sors egy más részébe az országnak – ámbátor lehet, hogy szakmai ártalom ez csak nálam. Mégis büszke vagyok erre a kisközségre: annyit tett ez magáért az utóbbi egy esztendőben, hogy ember legyen a talpán, aki utánunk csinálja!

Rosseb az utcanevekbe – ördög vigye a formaságokat – nézzük hát tényleg, mire vitte a falu, miután itt is újjal váltották fel a régi vezetést. Mert hogy valóban sokat értek el, magam is hamarost meggyőződhetek róla.

Kazáron például fogorvosi rendelőt kívánt a falu, s tavaly októberben meg is valósították: Bátorterenyéről jár át hozzájuk a fogorvosnő: ott jártamkor hatan is várhoztak rá, hogy megkezdje pontban négykor a rendelőt.

Patikát is tervbe vettek ezután – most adják át hét végén: meg sem jelenhettek róla az írás, már használatba veszik. Két napot jelent ugyan ez is csak a héten, hasonlóan a fogászathoz, de ki vitatná el tőlük az így is szép eredményt!

– A temető is nagy feladat volt – sorolja Kardos dr. – kerítést, aszfaltozott utat, meg hűtőkamrát is építettünk a végtisztességhez.

– No, és a gyalogjárda a rendelőtől a gázcsere-telepig; kedvezményes étkeztetés az óvodában, iskolában; alapítvány – kettő is a faluban – honnan van minderre pénzük a kazáriaknak?

– Csak abból pénzeltünk mi is, mint a többiek az országban. Mi is megkapjuk a központi keretből ránk eső normatív támogatást; nálunk is itt marad, sőt ki is egészítük a SZJA idevágó hányadát; csekélynek is alig mondható helyi bevételünk van, ...no, és pályázunk. Pályázaton nyertük például a fogorvosi rendelőt: 492 ezer forintot. Szociális alapra 290; foglalkoztatási célokra további 300 ezret – csak a tavalyi évben.

Létrehoztuk aztán a már említett két alapítványt: a Kazári Emberért és Életért; valamint a Kazári óvodásokért – 400, illetve 190 ezer forintos törzstőkével. Ez utóbbit emelném tán ki: játékos nyelvoktatást szeretnénk a segítségével bevezetni az óvodában, aminek már most megvan a maga eredménye: a tavalyi 36-tal szemben ma 53 az óvodába beíratottak száma.

* * *

Délután 4-re jár, hogy nyakamba kapom a községet. Visszatérek a főútra, s balra fordítom szekeremnek rúdját: a központ felé tartok.

Kovács Józsefné hivatalvezető a napi zárást csinálja már ilyenkor a postán. Űrlapokat töltöget, meg pénzt számol, ám egyikből sincs olyan sok, hogy ne szánna két jó szót a kíváncsiskodó idegennek. Főleg így, hogy csak jókat mondhat neki: felújított épületbe költözhetnek nem túl rég, s még nagyobb öröm, hogy – másfél évet adtak rá – krosszbár központot kapnak a falu telefonjai.

* * *

Ritka dolog, hogy együtt találom a falu lelki és testi bajainak gyógyítóit, így aztán azonos a kérdésem Baffi István plébánoshoz és dr.

Baranyi György körzeti orvoshoz is: mi sújtja leginkább a kazári ember testét-lelkét?

– Kevesen járnak az itteniek a templomba, s nehéz az olyan helyen szolgálni, ahol pár éve is még kemény szankció követte a szentmise látogatását. Van persze nálunk is eredmény: felújítottuk tavaly a plébániát, kifestettük a templomot; s bérmálkozást is tartottunk a fiatalok részére.

Igaz, a megbérmáltak nagy része szétszéledt: őket visszaterelni lesz a feladatom a jövőben.

– Kazár község közvetlenül Salgótarján közelében fekszik – toldja meg az orvos – lakóinak java része bányász- és ipari munkásként kereste meg a kenyerét. Ez nyomja rá életükre is a bélyeget: nő a rendelő forgalma: sok az ízületi degeneratív elváltozás meg a lakosság elöregedésével járó cukor- ill. krónikus szervi megbetegedés.

* * *

A falu igazi bajának lényege persze mégiscsak az itt is tomboló munka-nélküliségben leledzik. Délután öt körül világos van még ugyan, de mégiscsak estébe hajlóan köszöngetnek már az emberek. A község egyetlen csoportosulására a futballpálya mellett találók: edzésre gyülekeznek a helyi fiatalok: a megyei első osztályban játszik a falu csapata.

Nagy Károllyal elegyedek beszédbe: fiatal ember, majd kicsattan az egészségtől. Szerkezeti lakatosként szabadult pár éve; dolgozott is, de most sokadmagával a környezetében munka nélkül van. Vasbetonszerelést tanul egy tanfolyamon, de nem tudja, hasznosíthatja-e valaha is a most felszedeteket. Heti öt napot body-buildingezik, a fennmaradó kettőben meg fociedzésre jár. Sportok, de az emelt szintű kalóriaigényét alig győzi fedezni a munkanélküli segélyből.

Nem tudom vigasztalni. Hacsak azzal nem, hogy még mindig helyesebben döntött, mintha elkallódni hagyná magamagát – valahol, teljesen a periférián, ahonnan – könnyen lehet – soha nem is térhetne már vissza többé.

* * *

Szenet lapátolnak az egyik udvarban: segít az asszony is, kis kosárkában hordja befelé férje mellett a tüzelőt. Csak találgatni tudom, az idei készlet fogyott-e el február elejére, vagy már a jövő évit tárolják a pincében? Alighanem az előbbi! Nem az életkorukat – a pénzüket keveslem látatlanban is, semhogy ennyire előre gondolkozhassanak.

Hogy lassítok a kocssal, a kíváncsi szomszéd is күntebb jön a kiskapuból. Inkább galambősz haja, mint mozgása árulja el, hogy nyugdíjas már, azt meg felsőkabátjáról olvasom le, hogy a bánya volt évtizedekig a kenyéradó gazdája. Kérdezetném őt a részletekről is: hogy él, mivel foglalkozik, amióta elhagyta a földalatti világot, de megköti magát: nem nyilatkozik! – mondja.

Lelke rajta! Ki tudja, mi takargatni valója van...

* * *

Besötétedett, hazafelé indulok. Reflektort kell kapcsolnom, s míg megteszem, megint a falu jegyzője jut eszembe a községházán, meg amit az utca-
nevekről mondott. Különb is Diófa út lett az egykori Sztálin útból, s hasonló sors vár a Rákosiról elnevezettekre is. A kazáriak azonban nem sietik el a dolgot. Nem politikai okokból azonban, hisz túlrejt már réges-rég ez a dolog, s ezt ők is tudják. Praktikus oka van a halogatásnak, igen-igen egyszerű: a személyi igazolványok cseréje várható a közeljövőben. Ezt várják meg Kazáron, s ők maguk cserélik le a múlt idők elavult utcanévtábláit.

MENNYIT ÉR A MAGYAR ERDŐ?

Vegyes érzelmekkel – vagyishogy mit beszélék – keserű szívvel követem Kliegl Béla erdőmérnök szavait. Ha csak fel is igaz annak, amit az ózdi erdészet vezetője mond az erdők privatizációjáról, tán egyik legnagyobb melléfogását csinálta a kormány, mikor ilyenre alakította a kárpótlási törvénynek ezt a részét.

Ennyit, tényleg csak ennyit ér nekünk a magyar erdő? Bonyolult, nagyon szövevényes az ügy, ahol rég nem az egykoron károsultak kárpótlása folyik már – ember legyen a talpán, aki ki akarja magát ismerni benne!

A borsodnádasi erdők sem jobbak, sem rosszabbak, mint az Északi-középhegységbeli nagy átlag. Cseresek uralják a gyengébb, bükkösök pedig az értékesebb termőhelyeket: 500 magyar forint aranykoronánként egymásra – csakúgy, mint a szántóföldek esetében. Igaz, a törvény kizárja a jogalap nélküli meggazdagodás lehetőségét, ám a gyakorlat mást bizonyít: az állam nagyvonalúságát, merthogy lemond a kárpótlásra kijelölt erdőterület faállományának értékéről, így azután néhány száz forint ellenében akár több

millió értékhez is hozzájuthat, aki érti a csíziót, s ügyeskedni sem röstell hozzá. Az erdőtulajdonlásban hatalmas – több százszoros, de lehet akár ezerszeres is – a nyereszkesedési lehetőség.

A Mátra–Nyugat–Bükk Erdő- és Fafeldolgozó Gazdaságnak az ország nagyon sok településén van érdekeltsége, s a törvény szelleme szerint azok mindegyikéből jöhetnek a licitálók. Nincs is hát benne semmi különös, hogy Borsodnádason is keverednek idegenből jöttek a hazaiak közé. Sötét szemüveg takarja egyikük arcát, durván utasítja el magától az újságíró – mástól tudom meg, hogy Mikófalváról jött. Szomszéd községbéli balatoniak tartanak együtt négyen: egy családból valók. Fiatalok, a leghátsó sorban maradnak. Eger képviselheti még magát – ketten jöttek onnan – látszólagos nyugalommal ülnek le a középtáji sorok egyikében. Mások mondják, de ellenőrizni nem tudom: kettejüknek több kárpótlási jegye van, mint a nádasdiaknak együttvéve.

– Ha egy pedig idegen pl. csak húsz százalékkal is beszáll egy-egy területbe, minden ötödik köbméter fa az övé, ám az erdő kezelésével kapcsolatos gondokból ezreléknyi részt sem vállal: ott vannak rá a hazaiak! – hatodmagával van itt a fiatalember: édesapja, nagybácsija, testvérei laknak egy bokorban a tanyán. A körülölelő erdőt szeretnék maguknak, talán sikerül. – Meg aztán – folytatja – bekerülnek az alig ezredrészekben kifejezhető tulajdonjoggal, s ha kényelmetlenné válnak a valódi tulajdonos számára, iszonyatos összegű „lelépési” díjat kérnek. Nincs ez jól sehogy sem!

Hasonló véleményen lehetnek más falubéli társai is, akiknél azonban a hajlott kor sem jár együtt a meggondoltsággal. Nem veszi még kezdetét a procedúra, mikor székéről lökik le tettelesen a mikófalvi okulásért – el is hagyja az rövidesen a termet. Ezért-e vagy másért, meg nem ítélem, de a balatoniak hajlanak elfogadni a felkínált erdőtagot, az egriek meg szavukat adják, hogy nem licitálnak. (A helyiek kapzsisága – később tudom meg – határtalan: az erdőállomány közé ékelődött majd' két hektárnyi gyönyörű tisztás azért nem kelt el, mert sokallották érte még a kikiáltási alapösszeget is.)

A hadifogságból hazatértek akár egy egész községhatárnyi területet is megvásárolhatnak, éljenek akár a túlsó felén is az országnak – hol rúghatna hát velük szemben labdába, aki a saját, vagy szüleitől elvett néhány holdacs-kát akarja magának visszaszerezni!

Valahol tényleg el van ez a dolog fuserálva!

Akár 400 köbméter fatömeg is lehet egy jó bükkösben – nézem korábbi feljegyzéseimet – hatezer forinttal számolva is majd' két és félmillióra rúg egy hektárnyi ilyen erdő értéke. Két és félmillió – ötszázért. Ki gondolhatta ezt komolyan?

Útban idefelé körbemutatott az erdészervezető a kocsiból: a laikus számára is szembeötlő, micsoda különbség van még negyven-valahány esztendő után is a hajdani magán és kincstári erdők állapota között. Az előbbi kárára, az utóbbi javára.

Az erdő nem gyárkémény – csengenek fülemben még mindig Kliegl mérnök szavai –, amit ha két perc alatt lerobbantanak, két hét alatt újraépíthető. Itt nyolcvan, száz években mérik az időt, s aki ma meggondolatlanul termeli a fát, gyermekeit, unokáit sodorja bajba. De ha el is tekintünk az oxigéntermeléstől – s ezt már csak én teszem hozzá – el az erdőnek egyéb, védelmi és közjóléti szerepétől: mi a biztosítéka, hogy a sok friss keletű erdőtulajdonos mindegyike becsületes és tartamos erdőgazdálkodást folytat? Mit tud tenni az állami erdő-felügyelőség, ha valaki lerabolja az állományt, s nem újítja föl a területet? Pénzbüntetésre ítéli netán? Vagy börtönbe dugja a többszörös milliomossá előlépett kontárt? Nevetséges!

Az ózdi erdészeti nem tudott elegendő erdőterületet árverésre kijelölni. Nagyobbak az igények, mint a lehetőségek. Marad-e hát ezek után állami erdeje az országnak?

Nézem a vidék dombjait, a kopár hegyoldalakat. Ózd egykori olvasztárai ma kezükkel malmoznak odahaza. Felvették, míg járt nekik a munkanélküli segély, de kifutottak az időből, ma már úgy élnek meg, ahogy tudnak. Őket követik a sokszáz-ezrek az országnak minden szegletéből már. Miért nem erdősítet velük az állam? Miért csak lehetőségként kínálja föl a kötelező helyett? Nincs rá pénz? Vagy nem bízik benne, hogy megtanulható a csemeteültetés? Netán a szaporítóanyag hiányzik hozzá? Megint mondom: nevetséges!

A spanyolok már egyszer megcsinálták előttünk: beerdősítették az országot. Nem kitalálni kéne tehát, csak unatkozni. De nem! Mi munkanélküli segéllyé változtatjuk az adófizetők pénzét, s ingyen utaljuk ki a malmozóknak. Az erdőből meg lesz, ami lesz. ügyeskedők bázisa a meggazdagodáshoz, tűzifa meg kopár terület. Megint kérdem: ki érti ezt?

Tegnap állítólag bicskát szorítottak Parádon egy messziről érkezett licitáló oldalába, Pilisvörösvár határában meg – Isten a tudója hányadszor már ebben az országban, ebben a rendszerben – megint gyűjtogatás áldozata lett az erdő.

Haladunk Európa felé...

1993. 08.14.

BÁNKI TÓ

Fiatal, szőke fiú mellé kuporodom a stégre. Póth Sanyi tizennégy éves, elektrotechnikusnak készül, s 6–8 esztendeje pecázik a Bánki tó partján. Állítása szerint sokat tisztult a tó vize az utóbbi pár évben, s hal is több van benne, mint azelőtt. Ihol egy potyka – húzza elő nagy büszkén az iszákot a vízből – van vagy másfél kiló.

Kalocsay György, túl vagy három stéggel, nagyapja lehetne a suhancnak. Más nemzedéket, más véleményt képvisel. látszólagosnak mondja a víz minőségjavulását, s hogy nyomatékot adjon annak, amit mond, rá is bök a víz alatt pár centivel imbolygó hínárszálla: ha bejön a meleg, kevés lesz az amúr, amit betelepítettek; a fenék iszapos, félő – mondja a maradék hajában ősz férfi –, hogy a tó napjai meg vannak számlálva.

* * *

Lomen János polgármestert még azidőből ismerem, mikor önállóvá választást intézte a falu. Fő érve volt akkoriban a Rétságtól leválni akaróknak, hogy megmentse a község mellett elterülő több hektárnyi vízfelületet. Majd' három évtizede, hogy a partján rendezik meg a Nógrád megyei nemzetiségi napokat: biztosabbnak látták a honiak, ha saját kezükbe veszik a tó további sorsát.

– Már az első évben belefogtunk egy beruházásba – mondja előre jöve asztal mögül a falu első ember. – Rendbe hoztunk egy korábban fúrt artézi kutat, csövet vittünk a tófenékre, s jó tizenötezer m³-nyi ivóvízzel frissítjük nyaranként a tóban lévő víztömeget.

Ami által az ismét alkalmassá lett a fürdőzésre.

Második lépéséhez már állami támogatásért folyamodott a falu: csatornázni kell a község egészét – mondták ki a verdiktet – nem szennyezhetjük tovább a tavat.

Ha velük a Megváltó, lassan befejezik a nagy munkát. Sok pénzük ráment ugyan, de megérte. Biztos, hogy meg!

– A Bánki Tavat már 1520-ban is megemlíti egy oklevél. Igaz, akkor még 39 méter mélynek mérték, tengerszemnek mondták, s tisztavízűnek írja le az egykori okmány. Ma tizedennyi vízmagasság van a tóban, az iszapréteg pedig eléri helyenként a négy métert is.

Mára ez utóbbi jelenti az első számú közellenséget a Bánki tóban. Az iszap felső harmada-negyede ugyanis nagyon laza szerkezetű, lebeg csak a

vízben, ezért aztán a nyarak forrósága nem egyszer berobbantja azt. Gázosítja, elszaporítja benne az algákat, amitől aztán olyan mustársárga lesz a víz, hogy ránézni is undorító, nem még benne megfürödni.

Ma már, szerencsére ritka jelenség az ilyesmi, évekkal ezelőtt fordult inkább elő, amikor nem volt még palettán a Bánki tó vize: meg is ültotta a hatóság akkoriban a fürdőzést. Igaz, egy-két nap alatt legyőzhető volt a baj, a vizet is frissítik már azóta, az igazi orvosságot mégis a tófenék megkotrása jelentheti. méter-méterhús vastagon kéne meg-szippantani-faragni a feneket: kijönne belőle vagy százezer m³-nyi iszap. Raktározni kéne ezt valahol, humifikálni, ahogy írva vagyon, s kiváló talajjavító szer válhatnék belőle – de pénz kéne hozzá mindenekelőtt. Iszonyúan sok pénz.

* * *

A bánki tó nem csak a bánkiaké. Ha tudnák sem akarnák maguknak kisorsajátítani az itteniek. A faluban évtizedek óta jól megfér egymás mellett az őslakosság és akiknek csak hétfélig házuk van a szükségben. Ez utóbbiak a székesfővárosból járnak ki javarészt, ahol évi legalább egy alkalommal falugyűlést is tart nekik a polgármester.

Mégis hiába. Az önkormányzati törvény csak az állandó lakosokra számítja a normatív támogatást, így aztán akár akarja, akár nem, ma még mindig csak a 700 lakos fejkvótája teremti meg alapját a községi költségvetésnek.

Bánkon most magára maradottnak érzi magát az önkormányzat, s erején felül vállal. utat, közvilágítást, csatornát épít és működtet az üdülőhelyen, sőt tervet készített saját pénzén a tó belső rendezési munkáira. Majd' hárommilliót fizet érte. Tizedannyi költségvetésből, mint amennyiből mondjuk a szomszédos Rétság városa gazdálkodik. Mégsem tesz le róla, hogy a tavat, amire ma sem tulajdon – de még használati, kezelői (egyáltalán semmilyen) – joga sincs, megossa az odalátogatókkal, és főleg nem tesz le arról, hogy megmentse a tó vizét. Mert az idevágó társadalmi elvárások valahogy rajta csapódnak le. Lomen János természetesen is találja ezt, csak azt nem tudja még, honnan teremti elő az százmilliót, amibe a tó egész rehabilitációja kerül.

– A bánki tó nem csak a bánkiaké – ismétli most hangosan is. – Több figyelmet kéne fordítania rá nemcsak a megyének, hanem az országnak is. A szabadidejüket nálunk töltők legalább annyian vannak, mint maguk a bánkiak, miért van hát, hogy mégis magunk kényszerülünk viselni a tó rendbehozatalának költségeit?

Tényleg. Miért?...

1995.05.09.